

УДК 340.115

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.96>

МЕДІАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА І НАСИЛЬСТВА ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ: ДЕБАТИ, ЩО ТРИВАЮТЬ, І ПОТРЕБА В ПОСИЛЕННІ ЗАХИСТУ ПОСТРАЖДАЛИХ

Харитоновна О.В.

*кандидатка юридичних наук,**доцентка кафедри кримінального права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0000-0001-9438-4575

Харитоновна О.В. Медіація в контексті домашнього насильства і насильства за ознакою статі: дебати, що тривають, і потреба в посиленні захисту постраждалих.

У статті аналізується законодавча ініціатива щодо обмеження медіації у справах домашнього насильства та насильства за ознакою статі в контексті складних сучасних дебатів щодо природи гендерно зумовленого насильства, яке укорінене в значних владних дисбалансах, та забезпечення «автономії» постраждалих.

Авторка досліджує аргументи як прихильників теорії «дисбалансу влад», так і прибічників погляду на постраждалих як «автономних суб'єктів», що протистоять протекціоністським втручанням у їхнє життя, і зосереджує увагу на концепті реляційної автономії, який допомагає створити прийнятну модель реагування на гендерно зумовлене насильство з урахуванням структурних соціальних асиметрій, що лежать в його основі.

Звертаючись до «золотого стандарту» Стамбульської конвенції, яка забезпечує найвищий рівень захисту постраждалих від гендерно зумовленого насильства, авторка підтримує законопроект щодо обмеження медіації у справах домашнього насильства та насильства за ознакою статі, спираючись на ст. 48 Стамбульської конвенції та її тлумачення у Пояснювальній доповіді до неї, практику GREVIO, моніторингового органу Конвенції, та гендерно чутливу практику Європейського суду з прав людини, який встановлює у справах домашнього насильства стандарт «спеціальної обачності».

Авторка пропонує уточнення до законопроекту в частині розкриття змісту та обсягу понять «випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі», формуючи чіткий перелік ситуацій, коли неможлива медіація. Це стосується випадків адміністративних та кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством та насильством за ознакою статі, а також ситуацій, де застосовувалися спеціаль-

ні заходи протидії домашньому насильству, передбачені профільними законами. Окрім того, авторка звертає увагу на важливість перевірки цивільних проваджень, пов'язаних з сімейними спорами, на предмет виявлення випадків гендерно зумовленого насильства.

Аналізуючи кваліфікаційні стандарти діяльності медіаторів в Україні, дослідниця звертає увагу на потенційні ризики ре-приватизації насильства та вторинної віктимізації постраждалих і підкреслює значущість судового способу захисту у справах домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

Ключові слова: медіація, домашнє насильство, насильство за ознакою статі, захист постраждалих.

Kharytonova O.V. Mediation in the context of domestic violence and gender-based violence: an ongoing debate and the need for strengthening protection of victims.

The article analyzes the legislative initiative to limit mediation in domestic violence and domestic violence cases in the context of complex contemporary debates about the nature of gender-based violence, which is rooted in significant power imbalances, and ensuring the «autonomy» of victims.

The author examines the arguments of both supporters of the theory of «imbalance of power» and supporters of the view of victims as «autonomous subjects» who oppose protectionist interventions in their lives, and focuses attention on the concept of relational autonomy, which helps to create an acceptable model of response to gender-based violence, taking into account the structural social asymmetries underlying it.

Referring to the «gold standard» of the Istanbul Convention, which provides the highest level of protection for victims of gender-based violence, the author supports the draft law on limiting mediation in cases of domestic violence and gender-based violence, based on Art. 48 of

the Istanbul Convention and its interpretation in the Explanatory Report, the practice of GREVIO, the monitoring body of the Convention, and the gender-sensitive practice of the European Court of Human Rights, which establishes the standard of «special diligence» in cases of domestic violence.

The author proposes clarifications to the draft law in terms of disclosure of the content and scope of the concepts of «cases of domestic violence and gender-based violence», forming a clear list of situations when mediation is impossible. This applies to cases of administrative and criminal offenses related to domestic violence and gender-based violence, as well as situations where special measures against domestic violence provided for by core laws were applied. In addition, the author draws attention to the importance of screening civil proceedings related to family disputes to identify cases of gender-based violence.

Analyzing the qualification standards of mediators in Ukraine, the researcher draws attention to the potential risks of re-privatization of violence and secondary victimization of victims and emphasizes the importance of judicial protection in cases of domestic violence and gender-based violence.

Key words: mediation, domestic violence, gender-based violence, protection of victims.

Постановка проблеми. Законопроект № 10249 від 10.11.2023 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі» [1] активізував в українському правовому просторі дискусію навколо можливостей медіаційних процедур у справах домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

Даний урядовий законопроект, зокрема, пропонує ст. 3 ЗУ «Про медіацію» доповнити таким положенням:

«Медіація не проводиться:

...у випадках домашнього насильства та насильства за ознакою статі».

Пояснювальна записка до законопроекту в якості обґрунтування цієї ініціативи звертається до статті 48 Стамбульської конвенції, ратифікованої Україною 20 червня 2022 р., яка передбачає заборону на застосування обов'язкових альтернативних процесів вирішення спорів, у тому числі посередництва та примирення, стосовно всіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції.

Чинна редакція Закону України «Про медіацію» від 16.11.2021 щодо сфери дії у абз. 2 ч. 1 ст. 3 встановлює, що законодавством можуть передбачатися особливості проведення медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів).

Мета дослідження. Метою даного дослідження є оцінка запропонованої законодавчої ініціативи та розробка пропозицій щодо її вдосконалення з урахуванням гендерно чутливої оптики, яка передбачає врахування специфічної природи гендерно зумовленого насильства (ГЗН) та її укоріненість у владних диспропорціях.

Стан опрацювання проблематики. Питання спроможностей медіаційних процедур у справах, що стосуються домашнього насильства та насильства за ознакою статі, останнім часом ставали предметом уваги багатьох українських теоретиків та практиків, зокрема, О. Зінсу, Я. Горбунової, І. Ковбаса, О. Ющик, М. Войтюк, Ю. Гурнак, Т. Білик, Г. Гаро, С. Савинського, А. Головченко, С. Дяченка, А. Янчук. Втім, відсутність гендерної лінзи у дослідженнях згаданих авторів позбавила їх достатньо великого і глибокого пласту розуміння даної теми, тож, її гендерний аналіз уявляється таким, що має значущий дослідницький та практичний потенціал.

Виклад основного матеріалу. Вочевидь, ситуації домашнього насильства та насильства за ознакою статі потребують особливостей у врегулюванні, що пов'язано з особливою специфічною природою домашнього та інших видів гендерно зумовленого насильства [2]. Пояснювальна доповідь до Стамбульської конвенції відображає доволі серйозний скепсис розробників стосовно ефективності медіаційних процедур у таких категоріях справ, підкреслюючи негативні наслідки, які можуть виникати у випадках насильства, які підпадають під дію цієї Конвенції, зокрема, якщо участь у таких альтернативних методах вирішення спорів є обов'язковою та замінює змагальні судові процедури. Розробники Конвенції наголошують, що жертви такого насильства ніколи не можуть долучитися до таких альтернативних процесів на рівні, рівному з кривдником. Причини цього лежать в характері таких правопорушень, де постраждалі незмінно залишаються з почуттям сорому, безпорадності та вразливості, а кривдник випромінює відчуття влади та домінування. Щоб уникнути ре-приватизації домашнього насильства та насильства щодо жінок, а також заради надання можливості постраждалій особі досягти справедливості, у Конвенції встановлюється відповідальність держави за забезпечення доступу до змагальних процедур під головуванням нейтрального судді, що здійснюються на основі чинного національного законодавства [3, пара. 252].

Ч. 5 ст. 7 ЗУ «Про медіацію» передбачає, що медіація проводиться на засадах рівності сторін. Втім, проблема дисбалансу влади, яка лежить в основі домашнього та інших видів гендерно зумовленого насильства, вочевидь значно ускладнює ефективну реалізацію цих засадничих положень та потребує дуже ретельної уваги.

Преамбула Стамбульської конвенції прямо визнає те, що насильство стосовно жінок є проявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками та дискримінації жінок чоловіками та до недопущення повноцінної емансипації жінок. Подібний владний дисбаланс суттєво ускладнює ефективність та легітимність медіаційних процедур у цих категоріях справ, незважаючи на те, що популярність медіації останніми роками в Україні зростає. Нерівність у соціальних статусах «чоловічого» і «жіночого» призводить до маргіналізації «жіночого», гегемонний контроль чоловіків над політичною, економічною та культурною сферою викликає серйозні гендерні розриви [4], а вони, у свою чергу, ведуть до крихкості автономії та повноцінної суб'єктності жінок.

І хоча прихильники медіації у контексті домашнього насильства наполягають на аргументі «автономії» постраждалої особи, її здатності протистояти образу «жертви» у протекціоністських політиках і самостійно вирішувати свою долю, варто зауважити, що концепт індивідуальної автономії хоча і є вкрай важливим політичним концептом модерності, втім, його феміністична критика призвела до появи концепту реляційної (відносної) автономії. Відносна автономія зауважує на те, що, оскільки індивідуальна діяльність формується в рамках соціальних відносин і взаємодій, то особиста (індивідуальна) автономія немислима у відриві від соціального контексту автономного агента. Діяти автономно – не означає діяти незалежно від інших, це означає приймати автономні рішення в середовищі соціальних відносин [5]. З цієї точки зору захист постраждалих від домашнього та гендерно зумовленого насильства полягає, перш за все, у баченні їхньої надмірної уразливості, розумінні циклічної природи домашнього насильства [6], усвідомленні того, що ці постраждалі стикаються з доволі систематичними моделями контролю і домінування, які мають фізичний, психологічний, сексуальний та економічний виміри. Всі ці різновиди домашнього насильства та насильства за ознакою статі породжують складну психологічну динаміку, яка змушує постраждалих, які бояться осуду, соціальної стигматизації, повторення епізодів насильства, залякування, примусу чи помсти з боку кривдника, приховувати чи применшувати насильство, якого вони зазнали. Постраждалі часто відчують важкий чи помірний рівень стресу, який також може підсилюватися браком соціальних та фінансових ресурсів. Зазвичай, постраждалі від домашнього насильства чи насильства за ознакою статі мають труднощі з проявленням та відстоюванням своїх інтересів.

Подібні фактори впливають на те, що юстиційна система для підвищення рівня довіри до неї постраждалих від домашнього насильства та насильства за ознакою статі повинна реалізовувати стандарти, які забезпечують «найвищий рівень захисту» [3, пара. 364]. З цієї точки зору важливим є розвиток гендерно-сенситивної практики Європейського суду з прав людини, який у рішенні Великої палати у справі «Курт проти Австрії» [7] (перша справа Великої палати щодо домашнього насильства) встановив (замість стандарту «належної обачності») стандарт «спеціальної обачності», тобто належного урахування конкретного контексту домашнього насильства і суттєвої спрямованості на те, щоб не допустити повторення послідовних епізодів насильства. В цій справі моніторинговий орган Стамбульської конвенції GREVIO залучався як третя сторона. GREVIO звернувся до важливості застосування гендерно-чутливого розуміння домашнього насильства для забезпечення ефективного розслідування та судового переслідування насильства над жінками та захисту жертв і підкреслив необхідність того, щоб національні органи влади брали до уваги специфіку та динаміку домашнього насильства та ризику для дітей у цьому контексті, а також звернув увагу Суду на підвищений ризик заподіяння шкоди дітям у контексті розлучення та на необхідність ефективно оцінки ризику та наявності термінових заборонних і захисних приписів не лише для жертв, але й для їхніх дітей, якщо це необхідно.

В контексті згаданого значущим стає наголос на тому, що одним з головних завдань Стамбульської конвенції є заборона на «приватизацію» насильства, на розгляд його як «внутрішньої сімейної приватної проблеми». Коли ми говоримо про публічні правопорушення – адміністративні, кримінальні – що пов'язані з домашнім насильством та насильством за ознакою статі, варто згадати гасло «Насильство – не приватна справа». В ситуації насильства держава втручається, щоб захистити постраждалу особу, а також щоб захистити публічний інтерес і в такий спосіб направити суспільству сигнал, що насильство заборонено, і держава не буде його толерувати. Саме тому вбачається за необхідне підтримати законодавчу ініціативу № 10249 та уточнити її зміст таким чином:

«Медіація не проводиться :

– у випадках вчинення потенційною стороною медіації адміністративного правопорушення, передбаченого ст.ст. 173-2, 173-6, 173-7, 173-8 КУпАП¹, яке не втратило свого юридичного значення; кримінального правопорушення у

¹ Зміни, передбачені ЗУ 3733-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 22.05.2024, який набуде чинності 19.12.2024.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text>.

виді домашнього насильства та (або) кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, яке не втратило свого юридичного значення

– у випадках застосування до потенційної сторони медіації спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству та (або) насильству за ознакою статі у порядку, встановленому законодавством, які не втратили свого юридичного значення

– у випадках застосування до потенційної сторони медіації обмежувальних заходів, передбачених ст. 91-1 КК, або вчинення кримінального правопорушення у виді невиконання нею обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників, передбачене ст. 390-1 КК, які не втратили свого юридичного значення».

Головний сенс цих уточнень полягає в усуненні потенційних складнощів у правозастосуванні при тлумаченні «випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі» і формуванні чіткого переліку ситуацій, коли неможлива медіація. Це стосується випадків адміністративних та кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством та насильством за ознакою статі, а також ситуацій, де застосовувалися спеціальні заходи протидії домашньому насильству, передбачені профільними законами «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», які є індикаторами того, що при оцінці ризиків високим був ризик ескалації та повторення насильства. При цьому обмеження щодо медіації стосуються часового проміжку, коли ці заходи реагування держави на домашнє насильство та насильство за ознакою статі залишаються юридично актуальними.

Що ж стосується можливостей так званої «сімейної медіації», яка може стосуватися, наприклад, спорів щодо розірвання шлюбу, щодо аліментних зобов'язань подружжя, щодо утримання подружжя та майнових відносин подружжя та інших членів сім'ї, визначення місця проживання дитини та участі кожного з батьків у її утриманні та вихованні тощо, де діють цивільно-правові відносини та диспозитивні методи праворегулювання, то тут варто зазначити, що держави, забезпечуючи «спеціальну обачність», мають вживати заходів щодо процедур регулярної проактивної перевірки (скринінгу) даних справ на предмет виявлення домашнього насильства та насильства за ознакою статі, про що постійно зауважує GREVIO у своїх звітах [8], підкреслюючи також значущість перевірки справді добровільної, інформованої згоди на медіаційні процедури із акцентом на необхідності підготовки фахівців юстиційної системи з точки

зору здатності розпізнавати подібне насильство, розуміти його природу та вплив та вживати заходів для його попередження та реагування на нього. Такі скринінгові процедури є запорукою створення юрисдикцій з високим рівнем протидії ГЗН [9]. Ст. 31 Стамбульської конвенції вимагає, щоб рішення щодо опіки і прав відвідування враховували будь-які інциденти насильства, що охоплюються конвенцією, і щоб здійснення будь-яких прав на відвідування чи опіку не загрожувало правам і безпеці постраждалої особи чи дітей. Це пов'язано з тим, що у випадках домашнього насильства проблеми, пов'язані з дітьми, часто є чи не єдиними зв'язками, які залишаються між постраждалою та кривдником, і для багатьох постраждалих виконання рішень про право відвідування може розглядатися як загроза чи продовження насильства і може становити серйозну загрозу безпеці, тому виявлення і реагування на історію насильства має бути постійним предметом уваги національних органів влади.

З урахуванням сказаного, питання забезпечення цих високих стандартів захисту, навіть під час цивільних проваджень, залишається вельми проблематизованим для медіаторів. Їхні повноваження не поширюються на доступ до відповідних інформаційних реєстрів, де може міститися інформація щодо історії насильства, а вимоги до кваліфікації медіаторів в Україні, які включають базову підготовку, що здійснюється за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання, та можливість спеціалізованої підготовки відповідно до програм навчання, розроблених суб'єктами освітньої діяльності, є вельми обмеженими і несуть ризики вторинної віктимізації постраждалих під час роботи з ними, адже низько кваліфіковане посередництво може нанести шкоду уразливій особі і зробити медіацію небезпечним процесом, особливо при дисбалансі влади між сторонами.

Сумніви щодо належної обізнаності українських медіаторів стосовно природи гендерного насильства та впливу гендерної нерівності на уразливість постраждалих осіб підкріплюються також певними емпіричними розвідками. Так, авторка даного дослідження вивчила дані Реєстру медіаторів [10], які залучаються центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги: це профайли 38 медіаторів, що пройшли перший конкурсний відбір для співпраці з системою БПД. Серед них лише 8 осіб мають підготовку «Базові навички сімейної медіації», і жодна з осіб у Реєстрі не проходила спеціалізованого навчання з питань розпізнавання ризиків гендерно зумовленого насильства та роботи з ним. Аналіз підрозділу «Сімейна медіація» у одному з фундаментальних вітчизняних підручни-

ків з медіації «Медіація у професійній діяльності юриста» (2019) за редакцією Наталі Крестовської, Луїзи Романадзе містить твердження, які викликають тривогу у кожного, хто працює з постраждалими від гендерно зумовленого насильства, адже серед особливостей сімейних конфліктів авторкою підрозділу медіаторкою Т. Білик названі «своєрідні форми протидії (докори, образи, сварка, сімейний скандал, порушення спілкування тощо)» [11, с. 328–335], в той час як повністю проігноровані питання домашнього та інших видів гендерно зумовленого насильства та дискримінації, які є нерідкими супутниками сімейних спорів та потребують спеціальних навичок для розпізнавання і протидії. Прикметно також, що у підсумковій збірці статей «5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння» (2019), виданій за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні [12], жодна зі статей не стосується цього питання, в той час як «Дослідження насильства над жінками в Україні», проведене під керівництвом ОБСЄ у 2019 році, зафіксувало широку поширеність та високу латентність подібного насильства, вчиненого інтимними партнерами, замовчування його зі страху та браку довіри до організацій, що надають послуги в цій сфері, низького рівня обізнаності, та загалом визначило потребу у вдосконаленні систем реагування на нього [13].

Висновки. Таким чином, ті критичні зауваги, які лунають в бік судового провадження з боку медіаційної спільноти і яких медіація намагається уникнути – формальність, прийняття рішення нейтральним «відкривачем фактів», обмежувальний вплив набору нейтральних принципів, втілених у законі, навіть інституційне називання дій протиправними чи незаконними – можуть діяти як «вирівнювачі» на полі гри в ситуаціях владного дисбалансу [14]. Судові гарантії, на противагу недостатній кваліфікації медіаторів у таких справах, здатні забезпечувати той «найвищий рівень захисту» постраждалих, який вимагається Стамбульською конвенцією. Принаймні, судовий контроль, встановлені процедури оскарження рішень, публічність (окрім винятків) процедур, зусилля Національної школи суддів України щодо гендерно чутливого навчання суддів забезпечують порівняно вищий контроль за ризиками домашнього насильства та насильства за ознакою статі, кількість інцидентів яких лише зростає на тлі воєнного стану і тих складних політичних, економічних та соціальних умов, в яких перебуває Україна.

Що ж стосується можливого вдосконалення законопроекту в частині розкриття змісту та обсягу понять «випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі», то чіткий перелік ситуацій, коли неможлива медіація, має стосу-

ватися випадків адміністративних та кримінальних правопорушень домашнього насильства та випадків, пов'язаних з домашнім насильством і насильством за ознакою статі, а також ситуацій, де застосовувалися спеціальні заходи протидії домашньому насильству, передбачені профільними законами «Про запобігання та протидію домашньому насильству» і «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (за умови, що ці засоби реагування держави на ГЗН не втратили свого юридичного значення). Окрім того, важливо звернути увагу та зусилля національних органів влади на значущість перевірки цивільних проваджень, пов'язаних з сімейними спорами, на предмет виявлення випадків гендерно зумовленого насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Картка законопроекту № 10249 від 10.11.2023 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43184>.
2. Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник / О.В. Харитонова. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. 344 с. URL: https://www.academia.edu/67967432/Ключові_засади_гендерної_політики_в_кримінальному_праві_України_та_основні_напрями_реформ_щодо_протидії_насильству_стосовно_жінок_та_домашньому_насильству.
3. Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence no. 210. (para. 252). URL: <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6>.
4. Global Gender Gap Report 2024. Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf.
5. Харитонова О.В. Відповідальність за кримінальні правопорушення проти сексуальної автономії людини: проблеми реформування. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матеріали міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21-22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 182–186. URL:

- порушення_проти_сексуальної_автономії_людини_проблеми_реформування.
6. Lenore E.A. Walker. *The Battered Woman Syndrome*, 3rd Edition. NY. Springer Publishing Company, 2009.
 7. Kurt v. Austria [GC] ECHR, 15 June 2021, no. 62903/15. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-13298%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-13298%22]}).
 8. Mid-term Horizontal Review of GREVIO baseline evaluation reports (2022). URL: <https://edoc.coe.int/en/violence-against-women/11030-mid-term-horizontal-review-of-grevio-baseline-evaluation-reports.html>.
 9. Richard McCutcheon. *Addressing Domestic Violence in Mediation: The Need for More Uniformity and Research*. URL: <https://journals.law.harvard.edu/hnlr/2021/05/addressing-domestic-violence-in-mediation-the-need-for-more-uniformity-and-research/>.
 10. Реєстр медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги. URL: <https://legalaid.gov.ua/reestr-mediatoriv/>.
 11. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: М422 Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.] ; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.
 12. Збірка статей «5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння» [редактори-укладачі: А. Гусев, К. Гусева, Г. Похмелкіна. За заг. ред. І. Терещенко]. К.: ВАІТЕ, 2019. 340 с.
 13. Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. Проведено під керівництвом ОБСЄ. / Україна. Результати дослідження. 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318?download=true>.
 14. Jane C. Murphy & Robert Rubinson, *Domestic Violence and Mediation: Responding to the Challenges of Creating Effective Screens*, 39 Fam. L.Q. 53 (Spring 2005).